

Чорна рада (стислий переказ)

Пантелеймон Куліш

Розділ 1

Весною 1663 року з Білгородського шляху до Києва їхали двоє вершників. "Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий "козарлюга"".

Не доїжджаючи до Києва, звернули та поїхали гаєм до Хмарища, хутора Череваня. "...Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами".

Наступив вечір. Лагідно світило сонце, усюди співали пташки, "все кругом наче усміхалося", проте подорожні були сумні.

Вони вже були на місці. Хутір був сповнений гаями та оточений річкою. Ворота були непрості та нагадували ті, що зазвичай захищають фортецю.

Вершники під'їхали до брами і почали стукати по ній шаблями. Спочатку була тиша, проте невдовзі почувся кашель і хтось почав гримати на гостей, бо вони приїхали невідомо звідки та ще й ламають ворота. Це був Василь Невольник. Після того, як чоловік почув голос старшого подорожнього, паволоцького Шрама, то негайно відчинив двері й кинувся цілувати в коліно полковника та розхвалювати його сина – Петруся: "Орел, а не козак!". І додав, що якби прибуло до Кермана хоча б два човна таких козаків, як хлопець, то не був би він у полоні так довго.

"...Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний... невеличкий, похилий, очі йому позападали.. а губи якось покривились... У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, та й те на йому було мов позичене".

Шрам попросив провести їх до пана, який на думку полковника, був скоріше за все на пасіці, відсторонений від усіх. Василь Невольник погодився, що Черевань дуже любить бджіл, проте від людей він не відцурався, а хутір постійно сповнений гостями. Після цього дідусь провів їх на пасіку.

Що ж це був за чоловік, що був і попом, і полковником одночасно? Шрам був сином паволоцького попа Чепурного, навчався в Київській братській школі і сам майже став служителем. Проте чоловік разом з іншими козаками піднявся на повстання під проводом Остряниці, бо дуже хвилювався за долю країни та церкви. У Польщі тоді був повний безлад: старости робили те, що заманеться, жовніри вимагали їжу та напої від жителів й гвалтували жінок. Тим часом католики поширювали Берестейську унію, що фактично знищувала православ'я. Жалітися було нікому, адже й короля тримали під контролем. Реєстровці, яких тільки шість тисяч залишилось, служили на старшину. Захисти народ могли тільки запорозькі козаки, які не підпорядковувалися нікому. Звідти і були такі гетьмани, як Тарас Трясило, Яків Остряниця, Павлюк.

Ненадовго підіймався народ під їх керівництвом. "Ляхи з недоляшками" негайно

згасили це полум'я повстання. Не змогли тільки нічого зробити, коли в боротьбу вступив батько Богдан Хмельницький. Як вони не старалися, проте народ все кидав і йшов за гетьманом. Саме "розлилась козацька слава по всій Україні".

За час від Остряниці до національно-визвольної війни Шрам сидів зимовником у степу на Низу, одружившись на турецькій бранці; проповідував слово Боже, покращував воєнні навички. У боротьбі з ляхами заробив пошрамоване обличчя, після чого і отримав своє прізвище.

Наче короткі свята, промайнули роки Хмельщини. Шрамові сини вирости і допомагали батьку в походах. Під Смоленським померло двоє, залишився живим тільки Петро. Шрам невдовзі покинув військову справу і присвятив своє життя служінню Богу.

Та знову Україна переживала нещасливі часи, адже "гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком". Лилась кров через Івана Виговського, навіженого Юрася Хмельницького та Тетері. Коли помер полковник, який після Шрама заступив, то зібралась рада для обрання нового. Тоді вийшов піп та промовив такі слова, що після цього загула громада, панотцю вручили клейноди і назначили його на посаду. Павло Тетеря не був в захваті від такого рішення ради, проте нічого не міг зробити та прислав універсал. І гетьман, і полковник позаочі ненавидили один одного.

Шрам думав, як налагодити життя на Україні. Тоді сказав усім, що захворів, передав осавулові Гулаку свої повноваження і поїхав ніби на хутір відпочити.

Розділ 2

Увійшовши до пасіки, Шрам почув звук бандури. Тоді Василь Невольник пояснив, що це найславетніший кобзар серед козаків – Божий чоловік. Він та Черевань сиділи разом під липою. Божий чоловік був сліпим старцем: "Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені". Він викупляв людей з полону. Також Божий чоловік славився тим, що міг лікувати хвороби чи молитвами, чи своїми піснями – невідомо.

Божий чоловік почав співати сумну думу про смерть Богдана Хмельницького. Зазвичай козаки проливали сльози від неї, проте Черевань тільки гладив живіт. Щоки в нього були схожі на кавуни, бо він завжди широко сміявся.

Полковник споглядав на них, стоячи за деревом. Хоч він багато років не бачив Череваня, проте відмітив, що він майже не змінився, проте лисина стала більш помітною. У Божого чоловіка була сива борода аж до пояса. Коли він співав, то голос його міг довести до плачу, а сам він дивився вгору, ніби бачив те, що інші не можуть.

Нарешті Шрам вийшов із-за дерева, Черевань схопився та побіг до нього. Він поцілував полковника, наче брата і почав розпитувати про мету візиту, нечітко промовляючи слова (бо картавив). Божий чоловік також зрадів зустрічі. Шрам розповів, що збирається в Київ на прощу і спитав у кобзаря, як він тут опинився і куди збирається. Той відповів, що в нього одна мета в цьому світі – викупляти з полону.

До розмови приєднався Василь Невольник і почав дякувати старця за те, що допоміг йому вибратись з неволі, після того, як три роки він пробув на каторзі в Туреччині. Божий чоловік відповів, що це зробив Господь, тому і треба за це славити

Всевишнього. Василь Невольник відповів, що його запрошували в монастир ченцем, і до козаків, проте він вирішив служити своєму рятівнику, який за сто золотих червоних викупив його.

Черевань запропонував випити за здоров'я гостей. Згодом полковник спитав у Божого чоловіка, чи не чув він що відбувається на іншому березі Дніпра. Кобзар тяжко здихнув і промовив, що немає ладу між гетьманами і це губить країну. Шрам спитав за старшину і Сомка, на що Божий чоловік відповів, що той усіх розумом підкорив, проте не дають йому гетьманувати, бо не хоче він йти на поклін до Москви. Та ще й Васюта Ніжинський вирішив на старість взяти до рук булаву. Через це й виникають чвари серед козаків, розділилися вони і стикаються шаблями.

Шрам засмутився, а потім заперечив, адже Сомка одностайно назначили гетьманом у Козельці. Божий чоловік відповів, що Васюта за допомогою Москви зміг зробити так, щоб цю раду визнали не слушною. Наказали скликати нову, щоб запорожці також були присутні і обрали одностайно гетьмана, адже Васюта не слухає Сомка, а низові козаки Брюховецького звать. Шрам дуже здивувався.

Божий чоловік продовжив розповідь тим, що Іванець за часів Хмельницького заслужив велику повагу. Гетьман радив своєму сину дослухатися до порад Брюховецького. Та це не подобалось Сомку, який приходився Юрасю дядьком. Одного разу зібралась рада, Іванець щось ненароком ляпнув, а Сомко, звертаючись до небожа сказав, що "непристойно старого пса мішати в нашу компанію". Після цього вночі здійнявся гвалт. Сомко піймав Брюховецького, який хотів його зарізати. Рада присудила стратити його, проте придумали гірше покарання. Сомко наказав посадити Іванця на свиню та проїхати по Гадячу. Після цього Брюховецький почав гроші збирати та просити в уряді посаду. Його назначили хорунжим. Тим часом Юрась подався у ченці й Івнцю відкрилася дорога до гетьманства. Тоді він сипав грошима по Запорозжю і козаки почали підтримувати його в боротьбі за владу. Врешті-решт, його обрали кошовим отаманом. До речі, тепер ніхто його не називає Іванцем, бо тепер він Іван Мартинович.

Шрам схопився за голову і не хотів вірити у сказане. Черевань тільки сміявся. Шрам не витримав і розповів, що насправді він їде не не прощу, а до Сомка в Переяслав. Він хотів разом з ним виступити проти Тетері (який майже передав землі ляхам) та об'єднати Україну під керівництвом одного гетьмана.

Черевань запропонував піти всім до хати та скуштувати смачної їжі, аби забути про негаразди хоч на вечір.

Розділ 3

У пекарні Петро розмовляв із Череванихою та Лесею. Черевань, побачивши це, зрадів, що для його доньки ще й нареченого привезли. Господар запросив гостей до хати, а сам захотів привітатися з молодшим із Шраменків.

Вітальня в Череваневій хаті виглядала заможною. На сволюку були вирізьблені слова з Біблії та імена тих, хто хату збудував та в якому році. Застилані килимами лавки були зроблені з липи. Все було так, як прийнято в заможних людей. Та дещо

відрізняло хату від інших, а саме наявність посуду, коштовних кубків і пляшок, які були здобуті на війні з княжих замків. На стінах виднілися шаблі і елементи одягу ворогів, яких козаки подолали.

Петрові сподобалось у пекарні, хоч там і не було звичних йому шабел. Причиною тому стала Леся. "У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка". Вона і Петро розмовляли, немов брат і сестра. Череваниха помітила, що хлопець так би й сидів увесь день, споглядаючи на чорні брови та вишиту сорочку дівчини.

Черевань увалився в хату та почав розхвалювати Петра перед донькою та дружиною. Він запросив хлопця до столу, а жінки тим часом самі поралися на кухні. Петро йшов до світлиці та раптом обернувся. Він зустрівся поглядом з Лесею, по якій було видно, що хлопець їй сподобався.

Господар привів Петра до гостей і спитав в Божого чоловіка, чи це той козак, що переплив Случ, пробрався у ворожий табір і вбив хорунжого. Кобзар поклав руку на плече хлопцю і сказав, що він відважний і ніяка зброя його не здолає. Шрам наголосив, що ліпше померти не своєю смертю, проте заради України.

Черевань почав пригощати гостей настоянкою з незвичайних келихів. До гостей прийшла Череваниха "молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя, замолоду була дуже хороша". Шрам привітав господарку та благословив. Череваниха почала розпитувати полковника про прощу і сказала, що хотіла би з панотцем поїхати, адже живе біля Києва, а за весну ще не була в церкві. І взагалі — вона нікуди не виїжджає, хоча її брат неодноразово запрошував у гості до Ніжину. Черевань посміхнувся і сказав, що хотів би, аби його просто взяли й перенесли туди. Тим паче, брат дружини живе заможнo, його навіть князем Гвинтовкою називають. Череваниха перебила чоловіка й наголосила, що титул в нього не через достатки, а через жінку – княгиню з Волині.

У світлицю ввійшла Леся. Черевань хизувався своєю дочкою, а Шрам тільки дивився на неї. Дівчина соромилась перед гостями і опустила очі. Батько попросив її принести келихи: "Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті – усе не так, як хто інший..." Шрам сказав, що Череваню дійсно є, чим пишатися. Тоді господар питає, чи не хоче він одружити їхніх дітей, на що Шрам відповів згдою. Петро не знав, куди себе діти від радості, а Леся трохи злякалася і наголосила, що матері немає поряд. Черевань покликав дружину. Тим часом Петро гляну на Лесю і вже не бачив в її очах колишньої ласки. Череваниха звернулась до Шрама: "Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства".

Господар сміявся, а полковнику така відповідь не сподобалася. Він спитав суворо, чим його син не влаштовує їх у якості нареченого. Череваниха злякалися і після цього почала лагідно промовляти до Шрама, що кожен мріяв би взяти за чоловіка такого хлопця, як Петро. Проте християнські звичаї потребують того, щоб спершу поїхати до монастиря на прощу усією сім'єю.

Так сватання відклалося, а чоловіки продовжили святкування. Та Петро почав здогадуватись, що Череваниха обрала іншого зятя для доньки, який і Лесі більше

подобається. Хлопець засмутився і туга охопила його серце.

Леся більше не виходила до гостей. Шрам і Божий чоловік лягли у вітальні відпочивати, а Петро – на вулиці.

Зранку Божого чоловіка вже не було, він повернувся до Хмарища. Усі коштовності в хаті Череваня були сховані, адже у неспокійну годину нічого не можна залишали вдома.

Леся з матір'ю сіли в карету, а чоловіки поїхали верхи. Петро, набравшись сміливості, спитав у Череванихи, чи справді вона хоче віддати доньку за нього чи може в Лесі вже є інший. На що жінка відповіла, сміючись: "І єсть, і нема".

Петро засмутився через те, що над його почуттями знущаються. Тоді Череваниха розповіла йому сон, який вона побачила, коли була вагітна. У ньому на могилі стояла панна, а до неї з'їжджалися з усього світу лицарі й почали за неї битися. Після двох днів поєдинку з'явився молодий гетьман і підняв панну, а інші воїни похилилися до нього.

Ворожка пояснила Череванисі, що цей сон про її доньку, неймовірно гарну дівчину, і зятя, слава якого буде відомою усьому світу. Її слова справдилися і знайшовся такий гетьман, що обдарував Лесю подарунками, дорожчими за всі, і сказав, що візьме її за дружину, коли дівчина виросте.

Вже виднілися хрести церкви, вони під'їжджали. Петро йшов і не міг прийти до тями від слів Череванихи.

Розділ 4

Важко згадувати старий Київ. Багато славетних часів і негараздів було пережито. Монголо-татарська навала знищила колишню велич, що була за Олега та Святослава, проте завжди буде жити пам'ять у руїнах міста.

Навіть дванадцяти років не нарахував Шрам з тих часів, коли король Радзівілл прийшов з литовським військом, спалив усе місто та пограбував населення, яке потім було змушене тікати до Переяслава. Усюди було видно наслідки пожежі, від чого полковнику і було сумно.

Раніше майже все місто розкидалось на Подоллі. Вузькі вулиці переплітались між собою, а на майдані не було нічого. Гості їхали по цих місцях і раптом побачили багато возів у центрі вулиці. Полковник попросив сина перевірити дорогу. Петро наблизився до возів і побачив багато міщан (їх дражнили личаками, а козаків – кармазинами), а посередині лежав килим з їжею та пляшками. Хлопець подумав, що у когось поповнення в родині, а тому і частують гостей.

Петро голосно привітався з людьми і передав, що паволоцький Шрам просить пропустити його через табір. Господар з гостями почали глузувати з хлопця, що не схожий він на полковника, хоч би як не одягнувся. Під'їхав Шрам і всі повиходили його зустрічати, а попереду Тарас Сурмач з чаркою та горілкою. Господар вже був знайомий з полковником, адже колись служив у нього. Він пояснив, що частування влаштував з приводу народження сина. Шрам привітав козака і сказав, що не може святкувати з ним, бо спочатку треба навідатись до церкви. Тарас так просто не відпустив старого

друга і вмовляв, аби той залишався. Аж хтось із гостей сказав, що полковник не хоче залишатись, бо кармазини не компанія міщанам. Козаки звертаються до них, тільки коли потрібна допомога, проте не захистили місто, коли прийшов Радзівілл з литвинами. Шрам розлютився і відповів, що вони самі віддали Київ, а козаки його знову відвоювали. Крім того, під Берестечком, де тривав запеклий бій, міщани не прийшли на допомогу і половина війська загинула.

Гості почали репетувати й казати, що вони і є козаки. Тільки тепер у них відібрали зброю і вони змушені важко працювати. Шрам наголосив, що якби не козаки, то давно б уже вороги завоювали їх, а тому кожному своє, тож треба виконувати свої обов'язки. Тараса обурили такі слова і він сказав, що міщани завжди допомагають козацтву і військом, і грошима, і б'ються так само, проте у мирні часи усі про них забувають і слава залишається тільки кармазинам. Натовп почав гудіти і говорити про те, що на чорній раді все вирішиться справедливо, бо вони там будуть присутні.

Шрам засмутився і знову почав перейматися за долю України. Тоді промовив до громади, що він розчарований таким прийомом. За часів Хмельницького козаків поважали, а тепер полковника Шрама, що разом з батьком Богданом пліч-о-пліч був, ні за що не мають.

Тарас почав заспокоювати козака і сказав, що народ не його ображає, а тих, хто населення "душить". Господар попросив, щоб Шрам не тримав на них зла, бо вони п'яні й побажав гарної дороги.

Черевань почекав, поки стане тихо, а потім промовив, що усі сварки ні до чого і додав, що як тільки хоч оду церкву навідає, то з ними буде святкувати. Міщани зраділи, адже любили Михайла, який завжди приходив на допомогу у скрутну годину. Натовп розступився і пропустив верхових і карету.

Шрам їхав і все думав над словами міщан, сильно вони ранили його серце. Він зрозумів, що це справа рук Брюховецького і це може знищити Україну. Михайло Черевань побачив, який засмучений товариш і вирішив розважити його. Він спитав, навіщо хвилюватись за країну, коли є що попоїсти, випити та одягти. Шрама обурили такі слова і він назвав Череваня Барабашем. Михайло образився і наголосив на тому, що раніше вони б змогли залагодити суперечку за допомогою зброї. А зараз він не хоче залишатися з таким образливим прізвиськом, а тому піде за ним, куди він скаже, аби довести свою відданість.

Шрам повеселішав від таких слів товариша, бо побачив він у них живе козацьке серце. Козаки присягнулися, що завжди будуть "триматися один за одного". Ось вони вже приїхали до братства на Подолі й пішли молитись, щоб Господь благословив їх добру справу.

Розділ 5

Рідко можна зустріти на Україні людину, яка б ні разу не побувала в Києві. Усі знають Братство на Подолі, високу розмальовану церкву, оточену мурованою огорожею. Та двісті років тому, коли Шрам був там, все було інакше. Тоді стояла дерев'яна церква, названа іменем Петра Сагайдачного. Усередині був пишний сад і

поряд братська школа, яких подарувала колись Ганна Гулевичівна. Гетьман організував, щоб там навчали козацьких дітей.

Прочани, знаходячись у церкві, пожертвували гроші панотцям на школи і пішли оглядати монастир. На його стінах були зображенні сцени з Біблії, прикрашені виробами козацького ливарства, аби нагадувати відвідувачам про славетне минуле їхніх батьків. Там також були намальовані Нечай та Морозенко, які б'ються з ляхами, оточені вогнем. На стінах був зображений і Байда, який висів на турецькому гаку, проте не зрадив православну віру. І Самійло Кішка, про якого співали, що він потрапив у турецький полон на п'ятдесят чотири роки, але Господь допоміг йому з товаришами звільнитися.

Прочани дивилися на зображення і раптом почули гучний звук, наче щось гримить. Виявляється, що біжать люди, аби побачити, як "запорожці зі світом прощаються", адже це вважалося великим святом. Як доживав козак до старості, коли більше не міг воювати, то брав своїх товаришів та їхав у Київ гуляти. Тоді запорожці дозволяли собі і смачну їжу, і вишуканий одяг, а усіх перехожих запрошували на частування. Свято було сповнене музикою і співами. А через два тижні, коли запорожці нагуляються, то йдуть всі разом до Межигорського Спаса. Дорога також сповнена веселощами і танцями. Попереду сивий козак, який заходить до церкви, аби надалі служити Богу, залишаючи мирське життя за порогом.

І тепер Шрам з Череванем побачили подібну картину. Бурсаки, надивившись на таке свято, самі хотіли бути козаками.

Шрам хоч і не любляв запорожців, проте йому приємно були дивитись на них. Вони часто робили шкоду народу, проте багатьом вони "припадали до душі". Можливо тому, що своїми гучними святами вони підіймали дух, говорячи тим самим, що все у світі "суєта суєт". А можливо тим, що Запорожжя наповнене козацькою волею, яка передавалась до народу через пісні та звичаї.

Черевань, надивившись на святкування, почав і сам танцювати, а потім звернувся до Шрама зі словами, що якби в нього не було дружини, то і сам би пішов у запорожці. Полковник відповів, що це нісенітниця, адже чесній людині не гоже мати справу з розбишаками. Зараз на Запорожжя йдуть тільки злочинці або ті, хто не може собі на життя заробити. Вони на Січі тільки горілку п'ють, а як набридне, то їдуть у місто величатися. Шрам запропонував поспішити до Печерського монастиря, аби встигнути на службу.

Раптом ззаду з'явився запорожець і, сміючись, промовив до Шрама, що ніби він сказав і правду, а все одно брехня. Шрама розлютила така поведінка. Запорожець сів на коня та поїхав, а Черевань з Петром гайнули за ним.

Череваниха також поспішала до карети, бо до Лесі почав приставати другий козак. І ніби нічого не промовили до неї, проте дивилися хижо.

Перший запорожець був здоровим козаком: "Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна.. як кінська грива; уси довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялись над тими

очима...".

"А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське...".

Череваниха зраділа, коли наздогнала своїх. Важко було їхати крізь закручену пушу та байраки. Карета все більше відставала від верхових. Петро після розмови з Череванихою більше не їхав поряд з нею, тож прочанки залишились з Василем Невольником.

Аж раптом почувся тріск гілля – карету наздогнали ті двоє запорожців, яких вони зустріли біля монастиря. Череваниха з донькою злякалися. Запорожці їхали по різні боки дороги і розмовляли про те, яка Леся гарна дівчина. Череваниха звернулась до Василя Невольника, аби той сказав, що тепер робити, на що чоловік тільки заспокоїв панну і додав, що це козаки так жартують. Жінка засумувала і наказала їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Проте запорожці знову почали свою розмову: "Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, да для такої дівчини можна покинути і батька, й матір". Кирило Тур звернувся до свого побратима Богдана Чорногора зі словами, що посадить дівчину на коня та викраде.

Череваниха не знала, чи правду вони говорять, чи жартують. Вони вже наближались до своїх і запорожці, побачивши попереду верхових, швидко зникли.

Розділ 6

Печерський монастир славиться своєю красою. Але двісті років тому він не був такий пишний та заможний. Далась взнаки монгольська навала, яка майже повністю зруйнувала церкву. Знову підняти її зміг князь Омелькович Симеон, проте все одно вона вже не була такою, як раніше. Хоч все і було тоді бідніше, та все ж прикрашали стіни церкви портрети величних правителів та воїнів, які монастир захищали.

Шрам після служби ходив с прочанами повз надгробки. Розглядаючи епітафії, полковник засмутився, бо смерть не оминає нікого.

З церкви прочани повернули до печер і раптом побачили чоловіка в коштовному одязі та зі срібною булавою. Шрам не повірив своїм очам, коли побачив, що це був Сомко. Вони обидва неймовірно зраділи зустрічі, обійнялись та поцілували один одного. Гетьман привітався і з Череванем, який від щастя не міг і слова сказати. Особливо лагідно Сомко поставився до Череванихи. Не оминув гетьман і Лесю. Він підійшов до неї зі словами, що вона його наречена та ніжно поцілував.

Тільки тоді Петро здогадався, кого бачила уві сні Череваниха. Хлопець зрозумів, що вона вже давно домовилась з Сомком. Йому було дивно, чому про це нічого не знає батько Лесі, а потім допустив, що Череваниха, напевно, всім у родині керує.

Тепер Петро навіть думати не міг про Лесю. Він був славний козак, проте не в силах рівнятися з гетьманом. "Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступіть, чи заговорить, то справді по-гетьманськи".

Сомко не дав Шраму відвідати печери і запросив усіх до себе на хутір. У вітальні вже все було готово до обіду. Гетьман з полковником ще раз привітались: Шрам назвав

Сомка соколиком, а той його – батьком. Після цього панотець відсів на край стола і заплавав.

Усі присутні засмутилися, а гетьман тільки здивувався. Сомко пам'ятав, як принесли до Шрама сина, з сімома пораненнями від куль. Батько тільки попрощався з тілом без сліз та благословив. А тепер смутний, наче на похоронах Богдана Хмельницького, які тривали три дні. Весь цей час лились козацькі сльози по Україні.

Сомко наблизився до полковника і почав розпитувати про причину його сліз. Після цього Шрам піднявся і промовив, що не чоловіком би був, якби сумував через своє горе. Тоді почав розповідати про те, як Тетеря з ляхами веде торги, кожен козак у гетьмани рветься, проте нікому немає діла до того, що країна на дві частини розділена. Сомко гордим голосом відповів, що хай хто посміє за булаву схопитись, доки він тримає її в руках. До того ж, з Васюти усі козаки сміються, а Іванець керує тільки п'яницями. Шрам погодився, що з них не вийде гарних гетьманів, проте вони заважають поширюватись його славі по Україні. Сомко відповів, що після ради в Козельці, де старшини присягнула на вірність, від Самари до Глухова його вважають гетьманом. Шрам заперечив, хіба Васюта не попідкувався, щоб у Москві Сомка не визнали, хіба Іванця не обрали на Запорозжжі, хіба не скликається чорна рада. Гетьман відповів, що знищить з гармат чернь і навчить її шанувати булаву.

Шрам повеселішав від цих слів Сомка. Тільки непокоїть його те, що козацтво й міщанство спільної мови не може знайти. Гетьман зазначив, що це може й добре. Козаки стали ледащі, їм би тільки по шинках ходити, тож міщани мають рацію і можуть вільно відстоювати свої права. Шрам поцілував Сомка за такі слова і побажав, щоб усі люди на Україні так думали, як він.

Сомко перевів тему зі справ державних до любовних. Почав гетьман розповідати, що давно йому була потрібна дружина, тож він домовився з Череванихою за її доньку Олександру. Він узяв під руку Лесю і попросив батьків благословити їх.

Черевань не міг нічого промовити від несподіванки. Шрам поглянув на сина, який стояв білий-білісінкий і жаль йому стало Петра, хоч і не показав він цього. Черевань нарешті набрався духу і сказав, що не може благословити шлюб, бо Леся майже заручилась з Петром. Сомко почав питатись у Череванихи, як таке трапилось. Шрам не дав їй вимовити і слова та почав говорити, що заручив сина, бо нічого не знав про договір. А тепер він краще Петра ченцем зробить, ніж буде заважити гетьману. Панотець благословив шлюб і додав, що син ще знайде собі наречену.

Раптом на вулиці почувся дивний звук: "Пугу—пугу!" (козацьке привітання). Сомко посміхнувся і сказав, що це Кирило Тур прийшов. Шрам зазначив, що не слід стерегтись пугачів. Сомко погодився, проте додав, що і серед них і гідні козаки, як Кирило Тур: "Добрий він, і душа щира, козацька, хоть удає з себе ледащицю і характерника". Шрам хоч і не погоджувався, проте зазначив, що і його одного разу вони врятували одного разу, коли ляхи його оточили. Тоді залишилось тільки четверо козаків, а коня вбили. І раптом вибігли пугачі та розлякали всіх ляхів. Та тепер перевелися такі сміливці на Січі.

Зайшов Кирило Тур і він одразу не сподобався Шраму. Запорожець почав допитуватись, що було після того, як його врятували. Шрам продовжив тим, що розповів, як ляхи порозбігались, а пугачі добули йому коня. Після декількох хвилин розмови Шрам зрозумів, що Кирило Тур і є тим отаманом, що його врятував. Полковник обійняв його і вибачився за свою недовіру.

Розділ 7

Сомко розсадив гостей за столом. Петрові довелося сидіти поряд з Лесею, проте він був зовсім цьому не радий.

Гетьман почав розпитувати в Тура, як він опинився в Києві. Той відповів, що приїхав на свято козацького прощання. Сомко тоді запитав, де його товариші. Запорожець розказав, що з іще одним козаком відбився від побратимів, бо побачили гарну кралю. Тур поглянув тоді на Лесю, а Сомко тільки розмівся, додавши, що це його панна. Запорожець відповів, що це не лякає його, а дівчину він викраде і відвезе на Чорну Гору, яка за устроєм схожа на Січ, тільки там дозволяється мати дружину.

Сомко, сміючись, сказав, що в Лесі є родина. На що Кирило Тур відповів, що це дрібниця. Там, де живе його побратим, прийнято викрадати дівчат. А Лесі було дуже лячно слухати такі розмови. Як поглянув запорожець на неї, то дівчина злякалась і розплакалась від страху. Матері стало не по собі і вона відвела доньку в іншу кімнату.

Козаки тільки посміялись з почуттів дівчини. Череваниха більше не повернулась до столу, а за цей час ніхто не захотів дізнатись, як себе почуває Леся. Козаки не звертали увагу на жіночі переживання.

Кирило Тур після обіду подякував за частування і вийшов, ні з ким не попрощавшись, на вулицю. Тоді Сомко і сказав Шраму, що в запорожця щось важке лежить на душі. Після цього гетьман продовжив розмову і почав розповідати про причину свого візиту до Києва. Він зазначив, що не заради одруження приїхав, а для того, щоб укріпити свої позиції в Києві. Потім засуджував Івана Брюховецького не за те, що він написав Гадяцькі пункти, а за те, що з ляхами їх уклав. На думку Сомка, треба йти на зближення з Москвою. Тоді можна буде об'єднати два береги Дніпра і підняти рівень країни. Розмовляли козаки про майбутнє, потім дехто пішов до отця Інокентія, а інші пішли в монастир.

Тим часом Леся рознемоглася. Їй не здавалися веселими жарти Тура про викрадання. Вона навіть попросила матір позамикати усюди двері. Череваниха її заспокоювала, а потім і Черевань, проте дівчина не могла забути страшного погляду запорожця. Тоді батько махнув рукою на доньку і ліг відпочити, поки не настав час вечеряти.

Козаки знов почали збиратися до столу. Сомко зі Шрамом були веселі, пили за здоров'я, за єдність України, за царя московського. Та не було весело тільки Лесі, яка лежала в сусідній кімнаті. Її образило таке ставлення Сомка, який зневажив нею заради товаришів. Дівчина майже все життя кохала гетьмана і була розчарована. Не так вона уявляла собі життя з Сомком.

А Петро після обіду пішов у гай на полювання. Там він пробув аж до вечора. Леся ж

вечеряти не вийшла, бо їй стало настільки погано, що Череваниха була змушена покликати шептуху.

А Кирило Тур тільки глузував з козаками щодо викрадення до Чорної Гори та його серйозних намірів щодо цього. Шрам, трохи послухавши його балачки, втрутився у розмову, що начебто цим він осоромить побратимів. Тур відказав, що він вільний козак і розповів про свого покійного батька, який побачив такі дівочі очі, що і товаришів покинув виписавшись з куреня. Тоді і господарство нажив, і двох діточок виростив. Та через п'ять років йому набридло таке життя, проте козацька душа сумувала. І одного разу він сів на коня разом із Кирилом Туром та поїхав на Запорозжя, покинувши і дружину з дочкою, і господарство.

Шрам почав непокоїтись, що Тур такий божевільний козак, що може й справді викрасти Лесю. Сомко заспокоїв полковника, сказав, що знає його вже багато років. Він щира душа, завжди пліч-о-пліч у битвах стояв, виручав гетьмана. Шрам погодився, що він гарний козак, а тоді обійняв і поцілував Тура.

Більш за усіх запорожець сподобався Череваню, постійно сміявся з його жартів. Після Шрама він також поцілував Тура, на що той відповів, що вони дивні люди: у них викрадають доньку, а вони його обіймають. А Сомко тільки дивувався запорожцю.

Розділ 8

Козаки не довго гуляли, бо поблизу церкви не було прийнято пити. Вже до опівночі всі полягали спати. Козаки хропіли на весь двір, бо там вони вирішили переночувати, адже прохолодне повітря та чисте небо були гулякам по душі.

Ніч тоді була казковою. Знаєте, чому на місяці плями? Бог там відмітив гріх Каїна як знак того, що людина свій тягар носитиме до смерті. А зорі – це душі, які покидають уві сні свої тіла і піднімаються в небо до ангелів. Коли погасне зірка, то козак обов'язково має помолитись за померлу людину.

Пишною ніч була для усіх, крім одного козака. Сердега Петро не спав і все тужив за коханою, а потім вийшов у гай, аби відволіктися. Він не міг комусь розповісти, бо неньки та сестри в нього не було, а козаки не визнавали цих любовців.

Петро ще довго ходив по саду, наближався ранок. Раптом він почув тупіт коней. Петро сховався у кущах, аби не зустрітись ні з ким, а потім почув голос Кирила Тура. Запорожець розмовляв з побратимами щодо викрадення Лесі. Тепер балачки Тура вже не здавалися жартами. Запорожець від'їхав і Петро більше не міг чути розмову.

Хлопець спочатку хотів бігти та рятувати Лесю, а потім заспокоїв себе тим, що не по-козацьки викрадати дівчину посеред товаришів. Тим паче, що Леся тепер йому не належить, тож стерегти її має Сомко. Після недовгих роздумів побачив козак дівчину на сідлі, а Кирило Тур її держить. Петро засумував, жаль йому стало Лесю, яка тільки стогнала, наче страшний сон бачить. Він вже хотів вийти зі своєї схованки, заступитися, та зрозумів, що в нього немає з собою шаблі.

Петро не знав, що робити, аж почув дівочий крик, що пройняв його до глибини душі. Василь Невольник подумав, що цей шум здійняли цигани і почав галасувати. Петро швидко побіг за шаблею і сказав дідові не кричати, а піднімати усіх на ноги, бо

викрали доньку Череванів, а потім скочив на коня і помчав.

Тим часом викрадачі хотіли якнайшвидше вибратись з Києва. Леся від зілля знахарки була сама не своя: хиталася, не розуміла, що з нею роблять. Коли прокинулась від холоду, то подумала, що цей їй просто сниться. Дівчина почала кричати, проте серед поля її ніхто не чув, а козаки тільки почали сміятися. Леся почала благати, щоб вони її відпустили, проте Тур відповів, що вона тепер його здобич і дівчина згодом звикне. Від таких слів їй стало ще страшніше.

Вони виїхали з пуші, поступово світало. Кирило Тур за своєю спиною побачив вершника – Петра. Чорногор запропонував тікати, проте запорожець заперечив, бо кінь слабкий, та й по-козацьки буде прийняти бій. Кирило Тур вирішив, що це буде сутичка, яка принесе одному славу, а іншому – смерть.

Побачивши, як Леся махає Петрові, козак прискорився. Кирило Тур передав дівчину побратиму, а сам вирішив перевірити, чи гідний хлопець поєдинку з ним: розібрав міст через річку, аби Шраменя не змогло перестрибнути. Петро наблизився до провалля і зупинився. Козаки на іншому боці почали сміятися. Петро відповів, що Тур зрадник, адже його так прийняли, цілували і обнімали, а він відплатив тим, що викрав наречену господаря.

Кінь ніяк не хотів стрибати і козаки знову підняли регіт. Петро пожалкував, що не взяв з собою пістоль, на що Тур відповів, що міг би давно його пристрелити, проте чекає його, аби позмагатися на шаблях. Петро кинув коня і відійшов, щоб розігнатися. Леся зрозуміла його намір, закрила очі і почала молитись.

Петро з усієї сили перестрибнув провалля, але приземлившись, похилився назад. Якби не Тур, який подав йому року, хлопець загинув. Петро тепер не хотів битися з запорожцем, адже він його рятівник. Та після того, як Тур відказав, що не віддасть дівчину, Петро погодився, щоб доля розсудила їх.

Зіткнулися козаки шаблями. Леся не могла прийти до тями від жаху, адже сутичка була дуже хвилюючою. Шаблі в обох козаків розламалися навпіл. Петро наполіг на продовженні битви без зброї або на пістолях, що ніхто не говорив, що він не зміг подолати Кирила Тура.

Вони схопилися в поєдинку, аж раптом бачать, що до них наближається погоня: попереду Сомко, за ним полковник з п'ятьма комонниками. Кирило Тур та Петро узяли кинджали та встромили один одному в плече. Коли гетьман з полковником наблизились до річки, то побачили, що обидва козаки впали у провалля.

Розділ 9

Чорногорець одразу побіг до Тура, а дівчина до Петра. Леся забула про сором, накрила хусткою рану, а сама пригорнулася до нього і плаче. Вона б віддала своє життя, тільки б козака від смерті врятувати.

Шрам заспокоїв дівчину, сказав, що сльозами рани не вилікувати. Сомко кинувся рятувати запорожця і промовив, що краще взагалі не одружуватися, ніж бачити товариша в такому стані. Шрам відмовив до гетьмана, щоб той покинув Тура подихати. Сомко відповів, що наречену він собі ще зможе знайти, а такого товариша – ні. Леся

почула ці слова і її серце від гетьмана назавжди відвернулося. Шрам мовчав, але про себе подумав, що його син кров'ю стікає, а Сомкові все одно. Та гетьману не було байдуже: після Тура він підбіг до Петра, питав у полковника, чи є надія. Шрам відмовив понуро, щоб Сомко за запорожцем наглядав, а в його сина є батько. Петра поклали у рясу, яку натягнули між коней.

Сомко вже хотів і Тура туди віднести, але раптом з'явилися два городових козака. Вони вимагали, щоб їм дозволили відвести пораненого та самим вилікувати, бо не можна покинути запорожця серед чужинців. Не встиг ніхто і слова промовити, як вони його схопили та помчали на конях, а Чорногор слідом за ними.

Петра везли дуже обережно. Сомко все голубив Лесю, говорив їй лагідні слова, проте дівчина не була цьому рада. Ось вже вони наближались до подвір'я, вийшла Череваниха, яка була дуже щасливою побачити Лесю, а разом з нею Василь Невольник. Шрам привітав жінку та грізно промовив, щоб вона подивилися, якого лиха наробила її донька. Череваниха погодилась з цим і наполягала, аби відвести молодого козака на Хмарище, де вона зможе його поставити на ноги. Вони домовилися, а Черевань почав запрошувати усіх присутніх до себе на хутір.

Череваниха з донькою поїхали першими, аби встигнути дома навести лад. Леся в дорозі постійно розповідала матері про сутичку двох козаків. Вдома дівчина турбувалися про Петра: постелила йому ліжку, прикрасила свіжими квітами кімнату, завісила вікна гарними хустинками. Черевань з гостями тільки їли та пили, а Леся в цей час варила зілля та піклувалась про козака разом з Василем Невольником.

Петро крізь марево бачив, як Леся все дивилися на нього і гадала, чи прийшов він до тями. Хоч хлопець і був слабкий тілом, проте його серце раділо такій турботі. Завдяки Лесі козак поступово одужував. Усі раділи цьому, а особливо Шрам. Тільки Леся сумувала від того, що мусить пов'язати своє життя з гетьманом, якому військова справа понад усе. Вирішила дівчина, що підкориться долі і нікому не скаже про свої почуття. Леся намагалася усіляко уникати зустрічей з хлопцем і він це помітив. Петро запропонував їй бути йому другом, наче сестра, на що та відповіла, ніби краще взагалі не бачитись. Обом було важко та смутно на душі. Сомко навіть не переживав за це, а Шрамові з Череванем взагалі було байдуже.

Петро вже став на ноги. Сомкові прийшла звістка, що царські воеводи прибудуть до Переяслава. Гетьман мав швидко їхати з хутора, аби прийняти гостей. У Шрама була на думці тільки генеральна рада, у Череванихи – весілля, а в її чоловіка – бенкет. Вони вирішили, щоб Черевань з Лесею їхали в Ніжин до Гвинтовки, а полковник з сином до Сомка, аби після прийому відгуляти весілля, на якому вони зможуть закликати старшину до походу проти Павла Тетері. Нарешті Україна отримала шанс об'єднатися.

Як тільки вони виїхали за Броварський бір, то побачили гінця – переяславського сотника. Сомко відчув, що новини будуть погані. Іван Юско розповів, що "зіньковський, миргородський і полтавський" полковники перейшли на сторону Івана Брюховецького, який володіє тепер великою частиною території і заручився підтримкою царя.

Сомко хотів зібрати військо та помститись зрадникам. Шрам відказав, що це

поганий план, бо тоді замість боротьби проти Тетері, вона відбудеться проти козацьких полків. Тоді він порадив, аби Сомко їхав у Переяслав та написав усім полковникам, аби вони відкрили очі та побачили, яким насправді є Брюховецький. А Шрам тим часом разом із Череванем поїдуть у Ніжин до Васюти та пригорнуть його на сторону Сомка, а тоді і всі за ними двома підуть.

Вони попрощались та поїхали з тягарем на душі та смутком у серці. Шрам все роздумував у дорозі, що вся козацька боротьба, яка тривала стільки років, може так просто закінчитись.

Раптом попереду почувся шум: поряд з дорогою працювали косарі, а один із них напився і потрапив під колеса Василю Невольнику. Натовп почав галасувати та ображати козаків. Один з косарів навіть підкрався до карети з сокирою. Шрам заспокоїв їх мудрим словом та рясою панотця.

Та такі халепи траплялися з подорожніми аж поки не приїхали до Ніжина: усюди говорили про чорну раду. Люди згадували часи Богдана Хмельницького, як їм тоді добре жилося: і земля була, і господарство, і козаки зі шляхтою не влаштовували свавілля.

Шрам послухав ці балачки і промовив до народу, що це Іван Брюховецький підбурює їх, аби вони згадали старі образи. А потім він скличе чорну раду і гетьманом зробиться. Та не зможе Брюховецький своє отримати, бо вони його переможуть.

Розділ 10

Наступного дня подорожні вже приїхали до хутора Гвинтовки. Шрам спитав у дружини місцевого коваля, чи вдома осавул. Жінка відповіла, що він у хаті святкує з запорожцями. Шрам здивувався, на що ковалева дружина відповіла, що "запорожці тепер перші люде в світі". Шрам розлютився і пішов геть.

Наздоганяючи своїх, Шрам зустрів Божого чоловіка, який розповів, що він у Ніжині опинився через прощальників, які попросили вилікувати їх курінного, за що пообіцяли грошей дати, а вони йому потрібні для викупу невільників. Потім чоловік додав, що це той самий запорожець, з яким Петро бився. Шрама це розлютило, а той відповів, що для нього усі люди рівні, а у сварки він не втручається. Божий чоловік почав розпитувати полковника, як себе почуває Петро і чому він до Ніжина навідався. Шрам відповів, що син разом із ним приїхав, проте ще слабкий, а в місто він приїхав до Васюти. Божий чоловік відказав, що той поїхав у Батурин на раду, але Гвинтовка вдома. Після цих слів він попрощався з полковником і пішов.

Шрам вже був біля воріт Гвинтовки. Дім виглядав дуже заможного: висока стеля, прикрашені візерунками вікна, а зверху на даху височів півень. Все виглядало попанськи, що і обурило Шрама. Гвинтовка саме повертався з полювання, а козаки трубили у роги, ніби він великий поміщик. Чоловік привітав свою сестру та інших гостей. Гвинтовка покликав свою дружину Настусю познайомитися: "молода і хороша, тільки бліднолика пані". Вона привіталася з гостями, але всі помітили, що якесь горе турбує господиню. Та як тільки побачила вона ридван (карету), то закричала і знепритомніла. Усі засмутилися, тільки Черевань сміявся, бо здогадався в чому справа.

Цей ридван здобули під Зборовом. Князя, який в ньому сидів, татари відправили у Крим, а дитину козаки на конях затоптали. Господарка прийшла до тями, їй допомогли піднятися. Почувши слова Череваня, жінка аж застогнала. Гвинтовка почав лаятись на дружину, що вона зовсім забула, де її місце. Черевань погодився, що полячка не краща партія для козака, після чого вони зайшли в дім.

Гвинтовка все жалівся гостям, що народ не поважає городову старшину, навіть шапки не знімають при зустрічі. Шрам спитав чоловіка, на чиєму він боці. Той відповів, що на гетьманському. Полковник тоді відказав, що ходять чутки, ніби він з запорожцями зв'язався та бенкетує з ними. Гвинтовка відповів, що такому пану, як він, не гоже з челяддю справи мати. Потім він зазирнув у вікно та наказав прибрати личаків (міщан) з подвір'я. Череваня і Шрама обурило така поведінка, адже не по-козацьки було проганяти християн з порога. Тоді полковник порівняв Гвинтовку з Яремою Вишневецьким. Той від таких слів почервонів, але потім сказав, що якби Шрам не був панотцем, то цю суперечку вони вирішили б на шаблях.

Потім Гвинтовка покликав свою дружину, розповідав гостям, як він її покаяв і наказав жінці нести вечерю. Він хотів довести Шраму, що Настя хоч і княгиня, проте для нього вона завжди залишиться "служебкою". Господиня була змушена, наче рабиня, слухатися грізного чоловіка. Гвинтовка сказав своїй сестрі, щоб вона відпочивала і не турбувалася ні про що, бо сьогодні їм слугує польська княгиня. Череваниха відмовила, що Насті треба перепочити і скуштувати свяченої води, бо через втрату свідомості вона погано виглядає. Гвинтовка сказав, що нічого страшного з нею не трапиться, а якщо він накаже, то вона і посміхатися почне.

На душі в бідної жінки висів тягар. Вона вже звикла, що чоловік її зневажає, а тому більше не плаче. Гвинтовка наказав нести частування для гостей, а вона, подавши запіканку, мусила сама її спершу скуштувати, аби всі переконалися, що їжа не отруєна. Жінка була змушена відплачуватись за ворожнечу, що історично склалася між двома народами.

Череваниха спитала, чи молиться дівчина по-їхньому. Той голосно відповів, що католичку за жінку не взяв би. Що в дружини на серці йому все одно, але в церкву ходить православну. Тоді наказав Насті перехреститись перед гостями. Череваниха та Леся не могли на це дивитися, адже жаль їм було дівчину.

Як тільки Шрам благословив їжу, почулося привітання запорозьких пугачів. Гвинтовка зашарівся, а потім був змушений впустити гостей за стіл. Це був кошовий отаман Пугач з декількома міщанами. Шрам перепитав у Гвинтовки, чи справді він із запорожцями не знається. Той відповів, що часи змінилися і треба з усіма знаходити спільну мову. Шрам розчарувався у товаришеві та засмутився.

Гвинтовка запросив Пугача за стіл, проте той відмовився, оскільки не хотів сидіти поряд з крадієм. Отаман продовжив, що міщани жалілися, ніби він забрав їхніх волів за те, що вони в міському гаю наламали собі хмизу. Гвинтовка почав наполягати, що ця територія належить йому. Після суперечок пан сказав, що вони позабирали собі землі, коли козаки на війні були. У розмову втрутився Пугач, який сказав, що хоч міщани і

забирали собі землі, проте зараз козаки ще більше свавілля чинять, а тому Гвинтовка має повернути волів. Він не погодився і знову почав доводити, що це його гай. Пугач розсердився і сказав селянам не витратити на нього час, а волів обов'язково повернуть. Гвинтовка побоявся помсти, а тому погодився віддати вкрадене, а отамана знову запросив за стіл. Той відмовився і пішов разом з міщанами.

Гвинтовці було незручно перед Шрамом і він почав зриватися на дружину. Йому не подобались її страви, він гримав на неї, а княгиня тільки тремтіла від страху. Коли вона перекинула келих, то Гвинтовка штовхнув її і та впала. Чоловік наказ прибрати "погань".

Шрам і Черевань були сумними, нічого не казали. Врешті-решт, увечері полковник розповів господарю, що вранці поїде в Батурин, а Петра залишає в нього. Після цього вони розійшлися відпочивати.

Розділ 11

Петро рано встав і побачив, що батькового коня вже не було. Хлопцю було сумно, адже переживав він за своє втрачене кохання. Одна справа, коли б дівчина його не любила та за іншого заміж виходила, а так вона кохає його. Петро так хвилювався, що і сонце йому перестало бути милим. Можливо, хтось інший і переступив би через те, що вона з іншим заручена та гайнув би з нею світ за очі. Та Петрові було страшно й подумати про таке. Він вирішив, що після смерті батька піде на Запорозжя, а зараз буде уникати Лесі і боротися з почуттями наодинці.

Хлопець захотів прогулятися і дійшов до якогось хутора. Він вже планував повернути та повертатись додому, та раптом побачив Кирила Тура під руку з чорнявою дівчиною. Петро неймовірно зрадів зустрічі, а недавню сутичку навіть не згадав. Кирило Тур був також щасливим побачити хлопця. Він почав розповідати, як його ледве вилікували. Якись люди про нього турбувалися, а потім привезли сюди, до хати матері. Тут Божий чоловік за допомогою пісень посприяв одужанню козака.

Тур також розповів, що його побратим Чорногорець чекає чорної ради. Запорожці з Іваном Мартиновичем планують на ній відновити справедливість. Петро не міг оговтатись від таких слів. Спочатку він хотів побігти та все розповісти батькові, коли згадав, що його немає вдома. Потім він почав переживати за Лесю, яка могла постраждати в козацьких сутичках чи просто вдруге бути викраденою запорожцем. Петро натякнув Турові за дівчину, на що той відповів, що він вже давно забув про неї. Хлопцю стало аж легше на серці і він повеселішав.

Петро спитав, куди це Тур йшов. Той відповів, що сестра з матір'ю не вірять, що він одужав, тож козак хотів осідлати коня та гайнути по полю, аби їм продемонструвати свою силу. Потім запорожець запросив хлопця на сніданок.

Тур привів Петра в дім та позайомив з ненькою. Він сказав, що це той козак, якого разом з ним під Києвом поранили, аби мати не віднеслась вороже до хлопця. На думку Тура, жінки ніколи не зрозуміють, як одного дня чоловіки можуть битися, а на другий разом бенкетувати. Мати частувала гостей найкращими стравами. Вона дуже любила сина, постійно нарікала на Січ, яка його забирає. Тура ображали такі слова і він

відказав, що Бог козаків створив не для жінок.

Раптом почулося за вікном козацьке привітання. Жінки злякалися, а Тур лиш відповів, що це прийшли за ним. Коли відчинилися двері, то увійшов Пугач з чурою та сказав йому прощатися з жінками. Мати почала благати гостя, щоб він не залишав її сиротою на старості. Пугач образливо називав Тура і сказав йому сідлати коня, аби той їхав відплачуватись за сором, який через нього пережило товариство. Мати від таких слів впала на землю і почала плакати в ногах у Пугача. Отаман грізно крикнув і сказав, що тепер козаки йому будуть за правосуддя.

Кирило Тур встав і весело промовив, що не можна так жінок лякати. Він запросив Пугача за стіл, а сам пішов одягатися та коня сідлати. Він пояснив матері, що це були звичайні козацькі жарти. Жінки не знали, чи вірити Кирилові Туру, проте заспокоїлись. Пугач грізно дивився на запорожця, але той наче не помічав цього. Поки чекав Кирила Тура, то сів млинці наминати.

Запорожець свистом погукав коня та зібрав зброю. Він заспівав пісню, аби розрадити неньку, проте це завдало ще більшої туги неньці. Сестра обняла матір і тільки спитала, як вони без запорожця жити будуть. А ненька від сліз і промовити нічого не змогла.

Кирило Тур, який одягнувся наче на весілля, почав заспокоювати жінок, побачивши їх сльози. Він був веселий і обіцяв повернутись. Пугач прискорив запорожця, а потім звернувся до Петра і спитав, хто він такий. Той назвав своє ім'я та прізвище, на що отаман відповів, що це він син того попа, що пхає носа не в свої справи. Петро більш за все хотів відповісти йому, проте через слабкість не зміг би тримати зброю в руках, а тому вважав за краще промовчати.

Пугач встав із-за столу і подякував за частування. Кирило Тур попрощався з жінками, яким здалося, що бачать його востаннє. Вони кинулись за запорожцем слідом, але той вже гайнув на своєму коні і лише крикнув, що повернеться, коли "виросте трава на помості".

Петро заспокоював жінок. Мати попросила козака, аби той поїхав до Романовського Кута і подивився, що там з її сином будуть робити, а потім передав їм вісточку. Петрові жаль стало неньку і він погодився. Жінки проводили його та благословили в дорогу.

Розділ 12

Романовський Кут знали всі у Ніжині, а особливо тепер, коли пресловутий Іван Мартинович був там кошовим.

Ще здалеку почув Петро галас, а коли під'їхав, то побачив, величезну кількість людей. Хлопцю стало сумно, адже він збагнув, що ця голота називає себе козаками. Поміж натовпу стояло багато бочок, напоїв та їжі. Це їм дав Іван Брюховецький. Усі тут робили, що заманеться і ніхто ні в кого не питав. Одні їжу готують, інші п'ють, але в очах кожного вбачалася божевільна радість. Козаки прославляли Брюховецького, який все це їм подарував. Грали там і кобзарі, співаючи різноманітні думи. Багато чого повидавав Петро та найбільше його вразило те, що Брюховецького другим Богданом

Хмельницьким називали.

Чим глибше у натовп йшов Петро, тим краще вдягнутими були козаки. Коли він наблизився до коша, то побачив охайно прибране місце, де не було ніяких припасів. Розкинулось там багато наметів і людей, які тільки оселедцями нагадували козаків.

Роздивлявся Петро усіх молодиків, аби не пропустити Тура. Раптом побачив він збоку чоловіка, за яким натовп йде і гукає: "Іван Мартинович!". Петро почав придивлятися. Він очікував побачити заможного пана у вишуканому одязі та коштовностях, який навіть дивитися не буде на простолюдинів. Та насправді ж Брюховецький був у скромній свитині та старих чоботах. Лише зброя вирізнялася вишуканістю, проте виглядала на ньому так, ніби чужа. Цей простий чоловік взагалі не виглядав по-гетьманськи. Обличчя Брюховецького було добрим, тільки очі дивакуваті. Ось таким був Іванець, що стільки лиха країні завдав.

Брюховецький почав промовляти до люду, що вони його діти і він хотів би усіх вишукано одягнути, проте і сам в лахміттях ходить. А вони йому у відповідь здоров'я бажали, казали, що все йому дадуть, тільки б він їх захистив. Брюховецький відказував, що це його борг перед козаками. Знову загув натовп, а гучніше за всіх кричав міщанин Тарас Сурмач (уже знайомий нам).

Народ говорив, що Брюховецький заради них "нужду приймає", тож вони зобов'язані обрати його гетьманом. Іван Мартинович відмовляв, що не про це він думає, а тільки як їм допомогти. Та булава потрібна йому через городову старшину, яка влаштувала так, що силу мають тільки пани. Сірома ще більш прославляла Брюховецького та проклинала кармазинів. А той продовжував, що всі знають, яким заможним він прийшов на Січ, проте все віддав заради процвітання Гетьманщини. Тепер і сам залишився ні з чим, та йому не було шкода, бо все пішло на користь "діткам". Натовп мало не крізь сльози кричав, що нагородить його за це. А Брюховецький все твердив, що йому нічого не треба, окрім злагоди в країні.

Петро рад був послухати Івана Мартиновича, аби дізнатися, на які ще хитрощі він спроможний, та нічого не було чути через натовп. Тільки тепер хлопець зрозумів усю суть пройдисвіта: як він городову старшину зневажає та солодкі слова козакам говорить. Петро зажурився через це і навіть забув, чого прийшов. Аж раптом почувся звук бубнів і хтось з натовпу сказав, що зараз будуть Кирила Тура судити. Поспішив Петро та став так, аби йому було все видно. У першому ряду стояв Брюховецький з булавою, а хорунжі тримали інші клейноди. Поряд з ним стояла старшина, яка складалася з тих, хто через старість не міг в інший уряд потрапити.

Розпочав суд отаман Пугач. Він вийшов, віддав поклони натовпу та старшині та почав промовляти, що основою Запорожжя є давні звичаї. Ніхто з величних козаків не смів їх порушувати, але той, що стоїть поряд з ним наважився на це. Він зв'язався з жінками і осоромив своє товариство, тож необхідно порадитись та винести справедливе покарання. Натовп мовчав і чекав слова гетьмана. Брюховецький вийшов і сказав, аби судили діди, які більш мудрі та краще звичаї знають, адже він тільки для того тут, щоб волю народу виконувати. Ті запропонували побити Тура киями, з чим погодився і

гетьман.

Кирила Тура прив'язали мотузкою до стовпа, але так, щоб він рукою міг дістати до горілки з медом (за давнім козацьким звичаєм). Кожен міг підійти та, випивши оковитої, вдарити винуватого. Рідко коли всі козаки залишались стояти на місці, тільки коли величний лицар перед ними був. Та Кирило Тур не останньою людиною на Січі був, та і не дуже завинив, проте треба було показати молодикам приклад. Вірний побратим Чорногор рятував Тура, бо ходячи навколо стовпа, одного проханням зупиняв, другому про послугу якусь нагадає, а на третього просто нагрімає і той не ризикне підійти. Аж ось наближався Пугач, якого товариш винуватця навіть не намагався зупинити. Отаман так вдарив запорожця, що аж кістки було чутно, проте Тур навіть не зморщився. Петро, побачивши такий прочухан, зрозумів, що козак небагато таких витримає. Петро підійшов до хлопця і спитав, що передати його сестрі та неньці, а той лиш сумно заспівав.

До Тура наблизились чотири січових діда, які бачили, що молодики не хочуть його бити, тож його провчать вони. Козаки випили горілки і з усієї сили відлупцювали винуватця, та він витримав. Тур навіть жартував з побратимами. Петро ще раз повторив своє питання, на що козак відповів, аби хлопець передав, що він пропав, а майно його розділив: одну частину – сестрі та матері, другу – Київському братству, третю – відвезти на Чорну Гору. Богдан Чорногор просив Тура протриматися до обіду і тоді його знімуть. Поки Петро чекав, то побачив, що багато побратимів охороняють винуватця. Нарешті пробив час обіду і винуватця звільнили. Пугач підійшов до нього і ще раз присоромив, а Шраменко тільки дивувався скривавленій сорочці.

Петра як гостя запросили на обід. Пугач все хвалився тим, що новий гетьман до влади прийде і наведе лад. На обід здебільшого подавали рибу, посуд був дерев'яним, козаки сильно не напивалися. Тільки Тур намагався горілкою загасити свій біль. Після трапези Петро вже хотів повертатись додому, але запорожець його зупинив і попросив його дочекатися.

У дорозі Тур запропонував Петрові приєднатися до запорожців, а той відповів, що і сам не раз про це думав. А потім хлопець запитав побратима, чого він проти Сомка виступає. Тур розсміявся і сказав, що викрадення нареченої – це дрібниця для гетьмана, адже йому перш за все стоїть країна.

Коли приїхали до хати, то вибігли їм назустріч матір та сестра. Вони обидві не тямили себе від щастя і хотіли обняти козака, проте він віджартувався, що і так жінками пахне. Петро вже хотів іти додому, як Кирило Тур запросив його на чарку горілки. Запорожець багато пив, а потім впав на землю. Жінки злякалися, тільки Петро знав справжню причину. Він допоміг покласти чоловіка на ліжко, попрощався та пішов до хутора Гвинтовки, обдумуючи все те, що сьогодні трапилось.

Розділ 13

Тим часом паволоцький полковник поспішав щосили до Батурина. Він приїхав ще до світанку, тож його ніхто не побачив. Та раптом почувся йому гомін, що лунав із гаю.

Шрам побачив велику кількість людей, які щось між собою не поділили та просили

панотця їх розсудити. Одні були зі зброєю (кармазини), а інші – міщани. Вони розповіли Шраму, що один хлопець, син війта, закохався у дівчину шляхетського стану, доньку пана Домонтовича. Міщанин посилав найкращих сватів до неї, проте її батько розлютувався та ображав гостей личаками.

Натовп хотів розв'язати суперечку за допомогою зброї, проте не могли вирішити: на пістолях чи на шаблях. Наречений мав стати на захист всього міщанства. Якщо б він переміг, то мав би дівчину за дружину взяти, а якби програв, то приніс би втіху кармазинам. Шрам розлютився і сказав, що країна важкі часи переживає, а вони між собою навіть не можуть спільної мови знайти, після чого помчав на коні геть.

Шрам заїхав відпочити до свого товариша сотника Білозерця у Борзні. Обидва були щасливі побачити один одного. Білозерець розповів про останні події, про те, що Васюта Золотаренко збирав раду у Батурині та під загрозою смерті примушував старшину присягнути йому як гетьману. Козаки йому говорили, щоб дав потримати булаву молодим та не виставляв Сомка перед Москвою зрадником. Продовжували, що запорожці його обманули і не будуть за нього, адже їх Іванець підкупив, а від Васюти їм тільки подарунки потрібні. Золотаренко засмутився, а старшина в цьому безладі його мало не вбила.

Раптом прийшов лист від Сомка із Ічні. Він написав Васюті, щоб він не губив Батьківщину. Сомко питав, чи не краще люду буде під його рукою, аніж під Іванцевою. Настав час козакам свою честь відстоювати. Сомко запросив усіх вірних йому збиратися в Ічні. Васюта разом із усією громадою поїхали із Батурина.

Шрам хотів стрімголов їхати до Ічні. Білозерець зупинив його, щоб він ще відпочив у нього. Та полковник відмовив, що йому все одно на втому, бо зараз доля України вирішується.

Вони виїхали з Борозни і побачили, як наближається їм назустріч гонець. Він доповів, що вся старшина присягнула Сомкові в церкві, а коли всі почули, що бояри в Ніжині, то гайнули туди. Подорожні повернули коней і поїхали на підтримку гетьману. Шрам із Білозерським зустріли Сомка та Васюту з військом. Гетьман підбадьорив полковника, розповів, що вірні йому полки вже йдуть до Ніжина під проводом Вуяховича. Шраму не сподобалось, що війська повів генеральний писар, бо про нього погана слава ходила. Сомко заспокоїв полковника і відповів, що писарю можна довіряти.

Щойно козаки в'їхали в місто, то побачили похоронну процесію, що перегородила їм шлях. Помер той самий хлопець, що у доньку Домонтовича закоханий був. Майже весь Ніжень зібрався похоронити війтенка, та не було жодного кармазина. Міщани були настільки сумні, що навіть голови не піднімали, тож і не побачили військо з гетьманом.

Приїхали козаки у табір. Там був повний безлад, усі галасували. Вуяхович їздив по табору і намагався вгамувати козаків образами, та цим ще більше розлютив козаків. Сомко, побачивши методи керування генерального писаря, відібрав бунчук і прогнав його геть. Коли по табору пішла чутка, що приїхав гетьман, то всі враз стихли, бо

"Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен".

Шрам попросив Сомка довірити бунчук йому, бо він краще впорається, ніж будь-хто. Гетьман мовчки віддав клейноду.

Шрам обійшов увесь табір і усюди поставив варту. Він не дозволяв собі ні на хвилинку відпочити. Тільки приставав до козаків, коли вони про чорну раду говорили. Шрам тоді розповідав їм і про Богдана Хмельницького, і притчі біблійні, аби громада схилила буйні душі. Можливо, так би полковник і весь табір втихомирив, та по його слідах ходив зрадник. Вуяхевич говорив козакам гіркі слова та підбурював на чорну раду.

Наступили ніч. Невідомо, чи спав Сомко, проте Шрам ні на хвилину не закрив очей. Голова його була сповнена важкими роздумами. Він ходив усю ніч та слідкував за порядком в таборі.

Розділ 14

А в домі Гвинтовки були свої негаразди. Жінки не могли знайти спільну мову з княгинею, бо вона була полячкою. А Черевань дивувався, як його товариш змінився. Гвинтовка раніше був щирим козаком, а тепер якийсь посуплений та злий.

Господар почав розпитувати товариша, як так трапилося, що Лесею із Сомком посватали. Черевань відповів, що донька його гідна і такого козака. Та Гвинтовка промовив, що вони поспішили і як би тепер в такі складні часи не потрапили в халепу. Черевань відповів, що це ворогам будуть непереливки, а не Сомкові. Гвинтовка застеріг, що і не такі гетьмани програвали і почав говорити про Брюховецького, що він добра людина і ні з ким за гетьманство не торгується. Черевань відповів на це, що Іванець вже давно продав душу дияволу. Гвинтовка не очікував почути такі слова від зятя. Він нічого не відповів і запропонував гостю оглянути господарство. Череваня вразило багатство Гвинтовки. Він подумав, що хоч не має такого майна, проте все нажив чесно. Черевань заплатив магістрату за свій хутір, а на його гроші збудували башту, яка і служить доказом його порядності.

Оглянувши околиці, вони повернулися та побачили, що наближається з Ніженя Гордій Костомара. Розповів сотник, що у місті щось лихе трапилось. Він продовжив, що козаки з міщанами гуляють разом на похоронах війтенка та городову старшину лають, все трощать. Гордій Костомара просив Гвинтовку допомогти навести лад, а той тільки відповів: "Моя хата скраю, я нічого не знаю". Після чого господар запросив сотника до столу на частування. Гордій Костомаров ще намагався вмовити Гвинтовки, але той лише віджартовувався, тож той і поїхав ні з чим.

Череваниха звернулася до брата, не по собі їй стало від його слів. Той знову жартував і сказав, що це не жіноча справа. Потім зауважив, що у Києві панни занадто багато собі дозволяють і вийшов з кімнати.

Настав вечір. Повернувся Петро та почав розповідати про побачене на Романовському Куті. Усім страшно стало від таких слів, та тільки Гвинтовка посміхався. Череваниха побачила це і здивувалася братовій байдужості. Петро з Лесею навіть не

дивилися один на одного, а у самих на душі тягар висить. Черевані сиділи засмучені від почутого, а княгиня не проявляла жодних емоцій, бо вже звикла носити в серці тугу.

Наступного дня Гвинтовка послав козака до Петра та Череваня, який сказав одягати білі сорочки та жупани на раду. Гонець також передав від княгині стьожки. Петро здивувався почутому і почав коня сідлати. Хлопець все міркував, чому стьожки синього кольору, а не червоного, як прийнято в козаків. Потім вирішив, що така в ляхів мода та одягнув. Козаки разом з Василем Невольником поїхали, а сестрі Гвинтовка сказав наглядати за господарством.

Коли чоловіки виїхали на узлісся, то побачили багато черні. Було видно царський намет та бояр з військом. По обидва боки стояли Брюховецький та Сомко. Петро побачив, що майже всі козаки з блакитними стрічками, а червоних майже немає і збагнув, що щось лихе задумано.

Брюховецький був одягнутий у гарний блакитний жупан, а Сомко, наче в бій іде (весь у зброї). Обидва тримали в руках гетьманські клейноди. Петрові стало жаль, що його Сомко навіть не здогадується, що проти нього усіх налаштували.

Громада почала кричати, щоб Сомко віддав Богданову булаву. Той відповів, що не буде слухати таких голодранців і взагалі не розуміє, що вони тут роблять. Після цього натовп заревів та хотів чинити бійку, хоча ні в кого зброї не було (за наказом царя).

Поряд із Сомком стояв старий Шрам. Петрові понад усе хотілося зараз підбігти до батька. Та не зміг він пробратися поближче, але почув поряд із собою, як не соромлячись два козака з блакитними смужками розмовляли. Виявляється, що Брюховецький брехав громаді про те, що всіх рівними зробить, а сам своїх побратимів обіцяв паннами зробити та владою наділити.

Раптом голосно загуділи сурми – виходив з намету князь Гагін. Він почав читати грамоту, але голота з задніх рядів почала викрикувати, що хоче Брюховецького гетьманом, а їй у відповідь інші козаки кричали, що бажають Сомка та почали битись. Запорожці схопили Іванця та посадили на стіл, при цьому вручивши всі клейноди. Шрам наказав скидати його й Сомка туди відвести. Запорожці почули це та вчинили бійку, переломили бунчук і вихопили Богданову булаву.

Побачив тоді Сомко зі старшиною, що самі вони залишилися. Не було іншого виходу, як тікати. Тоді царське військо пропустило їх та захистило від скаженого натовпу. Череваня мало не вбили козаки у тій сутичці.

Сомко приїхав до Переяславського полку, аби разом із ним вдарити по Іванцю. Ще не дав гетьман команду, як Ніженський полк рушив із табору. Тоді прибіг Васюта і сказав, що тепер не він полковник, а Гвинтовка, який пірначем розмахував серед натовпу. Не встиг Сомко оговтатись від новини, як побачив, що зрадило його ще кілька полків, які поїхали на поклон до Іванця.

Зрозумів Сомко, що самому йому не впоратись і поїхав до царя. У наметі він побачив, як Брюховецький від Гагіна подарунки приймає, а коло них Вуяхевич в'ється. Звернувся Сомко до царя, а той не знав що робити, бо вже з Іванцем домовився. Брюховецький наказав схопити противника. Вірна старшина сказала, що не віддасть

Сомка ворогу. Та козак відповів, що його життя не має значення, бо Україна зараз помирає. Від цих слів заплакав разом із старшиною.

Брюховецький зрадив своїй перемозі. Він наказав схопити Сомка, Васюту та їх прибічників, а Вуяхевичу сказав, щоб написав лист московському царю, ніби вони проти нього бунтували. Після цього повів Іван Мартинович своїх побратимів до ніжинської церкви для присяги, а потім разом із князем та послами бенкетував у бурмистра Колодія, де міщани приготували частування.

Розділ 15

Черевань ледве втік від запорожців завдяки Василю Невольнику. Він попросив Петра не кидати його та мріяв скоріше повернутися додому на Хмарище.

Після оголошення Брюховецького гетьманом людей на площі поменшало. Через гвалт, що відбувався на раді, селяни ще півгодини не знали, що між козаками відбувалося. Та після чернь почала радіти та прославляти Брюховецького. Оскільки варта не пустила селян до міста, то вони вирішили пограбувати табір Сомка, та їх прогнали запорожці, які вже там були. Козаки почали їх бити киями, тоді і зрозуміла чернь, що її обдурили. Вирішили йти додому, поки їх зовсім не повбивали. Соромно стало черні з'являтися в селі, бо чорною радою дражнити будуть. Швидко перестали грати й музики, бо всім було вже ясно, що радіти нема чому.

Роз'їжджалася і шляхта, службовці, які з родинами приїхали в Ніжень з надією знайти гарних наречених для доньок. Та запорожці тільки грабували панів, а дівчат насильно забирали. Аби врятуватись, шляхта мала переодягатись в просту одягу і так вибиратися з Ніжина. Так зробив і Черевань.

Михайло побачив, що і Тарас Сурмач їде на возі з ради. Запорожці його не чіпали, бо він виглядав як звичайний міщанин. Коли Сурмач побачив Череваня, то почав жалітися. Він розповідав, як позабирали собі козаки дорогий посуд, який міщани принесли не бенкет для гетьмана. Бурмистер показав своє невдоволення такому порядку, та йому відповіли, що все тепер спільне. Тоді Сурмач хутко вирішив додому їхати, щоб і господарство козаки собі не присвоїли.

Черевань сказав чоловікові, що і сам хотів би на хутір повернутись, проте дружина із донькою в Ніжині залишились. Сурмач порадив швидше рятувати їх, бо він чув, що Брюховецький засватав Лесю за свого писаря. Батько не міг оговтатись від такої новини.

Раптом побачив Черевань, що їде Кирило Тур зі своїми братчиками. Запорожець вигукнув, що ніхто тепер не засватає Лесю, бо його киями через неї били, тож вона тепер належить йому. Петро почав озивати козака, а той ніби не чув. Тоді відповів, щоб не називав його Туром, бо весь світ з ніг на голову перевернувся, тож і він не мусить залишатися таким, як був. А оскільки Сомко зараз невідомо де, то Череванівна тепер стане його дружиною і просто так він її не віддасть.

Після цих слів запорожець гайнув до хутора Гвинтовки.

Щойно хотів Петро помчати на коні та рятувати кохану, як побачив батька. Шрам сказав, що не до Череванів зараз і треба рушати. Петрові нічого не залишалося і він

поїхав з батьком. Його серце розділилось навпіл від туги. Шрам сказав Череваню, що всі їхні старання були даремними і порадив товаришу повертатися до Хмарища. Той запитав у полковника, чи не буде він тоді його дразнити Барабашем. Шрам відповів відмовою і додав, що тепер таких повна країна.

Полковник не сказав Череваню, куди вони їдуть і на який час. Промовив тільки, що це їх остання зустріч. Тоді Шраменки обнялися спочатку з Череванем, а потім з Василем Невольником. Петро потиснув руку Михайлові, а той лише промовив, що краще б вони не бігли за гетьманами.

Козаки роз'їхалися: Шрам звернув на Козелецький шлях, а Черевань з Невольником повернулися до хутора.

Розділ 16

У цей час Іван Мартинович святкував свою перемогу в Ніжині. Біля нього за бенкетним столом сиділи дяки та князь Гагін, якого Брюховецький також обдурив. Через золото такого "диявола" поважити почали, а щира душа мусить помирати. Князь з Брюховецьким гуляли, пили вино. Усюди сиділи і городові козаки, які зрадили славетного Сомка. Навіть вони зрозуміли, якого лиха наробили і сумно їм стало на душі. Князь здивувався, що на такому святі вони не радіють. Гагін на рівні з іншими запорожцями забирав міщанське майно, а після обіду пішов.

Брюховецький провів Гагіна, та біля воріт до нього підійшли двоє січових діди, які вели якогось сіромаху. Виявилось, що він був коханцем ковалихи, яка біля хутора Гвинтовки живе. Уже давно вони здогадувались, що той у гречку стрибає, а тут і спіймали на гарячому. Гетьман запитав, як вони думають його покарати. Діди відповіли, що поб'ють киями, ще дужче за Кирила Тура. Усі чекали, що на це скаже Брюховецький, а той лиш глянув хитро та наказав скликати раду.

Окличники почали по базару ходити та гукати козаків, а довбиш бив у бубни. Коли зібралось їх достатньо, то змайстрували судне колесо, січові діди стали в першому ряді і чекали слів гетьмана. Брюховецький хотів почути, що скажуть старійшини, але як тільки вийшов Пугач, то він наказав вдарити в бубни та сам узяв слово. Гетьман сказав, що неправильно бити козака через те, що він стрибнув у гречку, бо так нікого з побратимів не залишиться. Запорожці почали кричати, що він має рацію. Брюховецький спитав, що про це думають діди. Ті понурили голови і навіть не знали, що відповісти. Тоді Пугач промовив, що хоч вони і зробили його гетьманом, та не дадуть, щоб він так керував, знехтувавши звичаями та думкою поважних козаків. Брюховецький крикнув, що тут йому не Січ, щоб він так з гетьманом розмовляв. Тоді діди нагадали йому, як він обіцяв, що запорожці будуть судити в Гетьманщині по звичаям. Гетьман відповів, що він все сказане виконав, адже тепер зробив він своїх побратимів сотниками й полковниками, які тепер будуть правосуддя чинити, а бити за дурницю "діточок" він не дозволить. Січових дідів така відповідь дуже обурила, адже він знехтував основою Запорожжя і Пугач почав закликати козаків розходитися по куренях, проте був здивований, коли усі залишилися на місцях. Прокляв тоді батько козаків, та пішов разом з іншими дідами. Та Іванець тільки цього і добивався.

Брюховецький посміявся з козаками, сказав їм веселитись, а сам вирішив відпочити у своєму замку. Він так йшов, що ніби от-от впаде, а низовики тільки сміялися, що він перепрацював або ж просто напився. Та насправді гетьман поринув у роздуми: як же Сомка на той світ відправити. Тоді він хитро почав до Петра Сердюка промовляти, чи бачив він колись, щоб миша з'їла людину. Козак не сприйняв серйозно ці слова і подумав, що гетьман сильно втомився на раді. Брюховецький погодився і додав, що він служить Запорозжю, та тільки хто б йому таку зробив таку послугу. Козак відповів, що вони усі ладні за нього голови покласти. Тоді Брюховецький почав говорити за сон, в якому ніби пацюк Сомкові голову відкусив. Іван Мартинович просив Петра Сердюка розтлумачити, що він означає, тоді б гетьман йому віддячив. Козак збагнув, що мається на увазі. Тоді Брюховецький дістав свій перстень і сказав, що віддасть його тій людині, яка перетвориться на мишу та вб'є Сомка. Петро Сердюк образився на такі слова, бо ніхто з козаків на такий злочин не погодиться і порадив гетьманові виспатись, щоб він міг тверезо мислити.

Залишився Брюховецький один у кімнаті. Він все ходив по вітальні і розмірковував щодо вбивства Сомка та чому він не може зробити це сам.

Розділ 17

Все ходив по кімнаті Іванець, роздумуючи про вбивство Сомка. Раптом зайшов вартовий та сповістив, що до нього прийшов чоловік, який хоче йому щось серйозне розповісти. Гетьман дозволив і побачив, як до кімнати увійшов якийсь дивак: на голові кабеньяк, одягнутий у велику за розміром семрягу, а на спині був горб. Брюховецький злякався і тривожно спитав у гостя, хто він такий. Чоловік відповів, що він той, хто йому потрібен. Іванець не міг отямитись від почутого і почав допитуватись у гостя, чого той прийшов. Чоловік відповів, що гетьману треба, аби Сомка вбили, поки він не втік із в'язниці, тож він зможе це зробити. Брюховецький здивувався, звідки гість дізнався про сон та його плани. Гетьман наказав чоловікові показати обличчя. Гість зняв з себе кабеньяк і Іванець побачив перед собою Кирила Тура.

Гетьман спитав у козака про причини такого бажання, адже вони з Сомком товаришували. Той відповів, що хоче помститись за Лесею та за те, що його киями побили через нього. Вислухавши запорожця, гетьман дав йому перстень, завдяки якому він зможе потрапити у будь-які двері. Це була саме та каблучка, яку Богдан Хмельницький зняв з Барабаша, а потім подарував Іванцю на пам'ять. Гетьман провів гостя, а той йому на прощання сказав, що скоро його сон збудеться.

Кирило Тур знову одягнувся, наче опудало, аби його ніхто не впізнав. Вже ввечері дійшов він до Сомкової в'язниці. Запорозжя пропустили у глиб, коли той показав вартовим свій перстень. Він сказав, що хоче сповідати Сомка. Тоді порадив вартовому піти, бо він може почути те, що не повинен. Чоловік знав, що гість має на увазі, а тому без нарікань погодився. Тур попросив не входити до світанку.

Кирило Тур увійшов та зачинив двері. Він побачив Сомка, який був прикутий залізним ланцюгом до стіни. Гетьман був одягнутий в лахміття, а його тіло все побите та у шрамах. Тільки виднілася на ньому сорочка, подарована Лесею, бо козаки

посоромились її зняти. Кирило Тур наблизився до в'язня та приставив ніж. Сомко не злякався і сказав, щоб козак робив свою справу, але він навіть не застогне від болю – не принесе кату такого задоволення.

Кирило Тур зняв своє лахміття і показався в'язню. Той не міг повірити своїм очам, він гадав, що це мара. Запорожець почав сміятися, а потім сказав, що він тут для того, аби визволити його. Сомко мав би обмінятися з Туром одягом, а на вулиці його вже чекають Шраменки, які їздили рятувати Паволоч від Павла Тетері. Тепер усі дізналися, який насправді Іванець, тож за Сомком підуть усі. Гетьман лиш похмуро відповів, що достатньо вже крові по Україні пролилось, тож він не буде знов протиставляти козаків. Брюховецький міцно тримає булаву, а щоб її забрати треба всю країну втягувати. І все це тільки заради того, щоб гетьманом стала інша людина. Тур відказав, що не булави люди хочуть, а щоб правда взяла верх. Сомко відповів, що так буде завжди, проте для цього треба народу горе пережити – інакше не розуміють.

Тур почав вмовляти гетьмана, аби він пішов за ним. Той запитав, як вони це зроблять. Запорожець сказав, що кайдани є чим зняти, а потім Сомко поїде, а він залишиться тут. В'язень поцікавився, як Тур планує потім втекти. Той відповів, що сам розбереться, та Сомко відмовився, бо не хотів знов жертвувати чужим життям. Навіть після вмовлянь гетьман залишився непохитним.

Тоді козаки почали прощатися і обидва плакали. Коли запорожець виходив, то залишив свою одягу, аби вартові побачили, що не кат приходив, а Кирило Тур товариша навідати. Козак тільки кинув на прощання Сомкові подушку, щоб йому було зручніше лежати. Сумно було Кирилові їхати до Шрама.

Тим часом полковник не міг дочекатись гетьмана. Як тільки побачив, що Тур без Сомка повертається, то не міг і слова промовити. Розповів запорожець Шраму, що трапилося.

Розпрощалися на тому, що Тур знову їхав Лесею викрадати, а Шраменки "на смерть" у Паволоч. Петро тільки шепнув Кирилові, щоб він передав дівчині, що він її навіть на тім світі не забуде. Козаки роз'їхалися, а Кирило Тур все сміявся над почуттями хлопця.

Розділ 18

Після останніх подій Шраму довелося поїхати в Паволоч та здатися Тетері, щоб він залишив у спокої місто. Після того, як полковнику відрубали голову (через підняття бунту), то гетьман заспокоївся. Того ж року відтіяли голову Сомкові та Васюті. За це Іванець поплатився власним життям (був вбитий за наказом Дорошенка). Хоч Сомка та Шрама немає в живих, проте вічною буде слава про цих сміливих козаків.

Петро справив батькові похорони та сильно журився. Він вирішив не залишатися в Паволочі. Петро планував піти на Запорожжя, навіть майно розпродав, та усі його думки були під Києвом і одного разу він опинився біля Хмарища. Ворота були відчинені, виднівся занедбаний сад, кругом ні душі. Петро вже подумав, що не повернулися Черевані до своєї домівки. Та раптом почув ніжний спів. Він стрімголов побіг у хату і побачив у пекарні Лесею з Череванихою. Жінка почала обнімати та цілувати хлопця, а Леся навіть не ворухнулася. Тоді Петро сам підійшов до неї та

привітався, наче з сестрою. Ще довго вони разом плакали, сміялись та розпитували один одного про останні події.

Ось прийшов і Черевань. Він не міг отямитись від щастя, обнімав та цілував хлопця. Коли всі трохи заспокоїлися, то Петро розповів новини. Усі Черевані плакали, коли дізналися про долю Шрама. Тоді Петро став розпитувати, як їм вдалося до Хмарища живими дістатися.

Черевані почали розповідати, як Гвинтовка все Лесею за Вуяхевича сватав. Та несподівано приїхав Кирило Тур, показав йому печатку та наказав віддати Череванів йому, аби відвести до гетьмана в Гадяч. Вони стали благодати запорожця, щоб він не губив їх, а він навіть не дивився в їхній бік. А потім козак розповів, що везе їх до Хмарища. Ті зраділи, говорили Турові приємні слова, а той лиш відповів, що коли на Лесі одружиться, тоді і подякують. Черевані враз засмутилися, але коли приїхали на хутір, то запорожець сказав, що не потрібна йому дівчина, бо від жінок лише негаразди. Після частування на Хмарищі він поїхав на Чорну Гору, покинувши вдома сестру та матір (проте залишив їм грошей).

Перед обідом прийшли Божий чоловік та Василь Невольник, які були безмежно раді бачити Шраменка.

Петро залишився у Череванів, наче в своїй родині. Через деякий час почали вже думати про весілля з Лесею. Усе лихе минуло, наче страшний сон.